

Jānošs Kornai,
ekonomikas profesors *emer.*, Hārvarda Universitāte,
Collegium Budapest un Centrāleiropas Universitāte

Markss Austrumeiropas intelektuāļa acīm

Mūsdienās, ekonomikai ieslīgstot globālā krīzē, Markss atkal nāk modē. Viņš atkal ir cieņā starp politiķiem un žurnālistiem, un Marksa pravietiskā tālredzība tiek piesaukta, pamatojot nenovēršamā kapitālisma sabrukuma baismīgos scenārijus. "Kapitāls" atkal kļuvis par best-selleru. Marksa ideju slavināšana kļuvusi par ikdienišķu šī laika parādību.

Baidos, ka viss, ko par Kārli Marksu var pateikt, jau ir pateikts. Par viņu ir sarakstīts tūkstošiem pētījumu un simtiem grāmatu visās iespējamās tonkārtās – no jūsmīgas slavīnāšanas līdz nevaldāmam naidam. Tas, ko es varu pievienot šim milzīgajam literatūras klāstam, ir mans īpašais skatpunkts, no kura es raugos uz Marksa darbiem. Es esmu ungārs, austrumeiropietis, dzimis 1928. gadā; es kļuva pilngadīgs īsi pēc Otrā pasaules kara beigām. Manu domāšanu ir dziļi iespaidojuši lieli vēstures notikumi: karš manā zemē, holokausts, atbrīvošana no nacistiem, komunistu partijas nākšana pie varas un tās īstenotais sociālisms, 1956. gada Ungārijas revolūcija un tās sakāve, sociālistiskās sistēmas atjaunošana, 60. gadu eksperimenti ar tirgus sociālismu un sociālismu ar cilvēcīgu seju un šo eksperimentu izgāšanās, sociālistiskās sistēmas sabrukums un kapitālistiskās sistēmas atgriešanās, diktatūras nomaiņa ar demokrātiju un patlaban notiekošā finanšu un ekonomikas krīze. Tikai mēs, kuri esam dzīvojuši Austrumeiropā un kuriem tagad ir ap 70–80 gadiem, varam teikt, ka nevis vienu vai divas, bet astoņas reizes esam piedzīvojuši to, ko nozīmē sistēmas maiņa, politiskā režīma transformācija vai vismaz kardinālas pārmaiņas – uz priekšu un atpakaļ, vēlreiz un vēlreiz. Kapitālisma un tā iezīmju pretnostatīšana sociālismam, visaptverošas pārmaiņas: šie ir notikumi ar pasaulvēsturisku nozīmi, kuri visvairāk interesēja Marksu un kurus viņš centās izprast. Taču mums ar pārmaiņām nebija tikai intelektuāls sakars – mēs *pieredzējām* šīs pārmaiņas. Tieši šī pieredze un nevis kāda īpaša analītiska spēja ļauj man pievienot kaut ko savu, atšķirīgu, lielajam, cieņu raisošajam literatūras klāstam par Marksu. Šai esejai ir personisks tonis. Es runāšu nevis visas Austrumeiropas inteliģences vārdā, bet tikai savā vārdā. Ikvienu cilvēka dzīve ir unikāla un atšķirīga. Bet es gribētu teikt, ka mans personiskais stāsts ir daudzējādā ziņā tipisks. Ja ne visa mana dzīve, tad daudzi tās posmi sakrīt ar līdzīgiem posmiem citu cilvēku dzīvē. Kad iznāca mana autobiogrāfija "Ar domas spēku", daudzi man teica, ka, lasot par vienu vai otru periodu manā dzīvē, viņi ieraudzījuši arī savas dzīves stāstu.¹ Es ceru, ka tas pats notiks, kad es stāstīšu par to, ko esmu domājis par Marksu dažādos dzīves (un vēstures, kas atstāja dziļas pēdas manā dzīvē) periodos.

Es pieskaršos tikai pāris idejām no Marksa atstātā milzu mantojuma. Lai izklāstītu savas domas par katru no tām, būtu nepieciešams vesels traktāts, taču man atvēlētā vieta ir ierobežota. Tādēļ es nevaru piedāvāt detalizētus analītiskus argumentus. Ceru, ka izvēlētais žanrs – personisks stāsts par manām attiecībām ar Marksa darbiem – ļaus man aplūkot lielos jautājumus arī šajā ātrajā pārskrējienā.

Ar ko Markss mani piesaistīja...

Es biju zēns, kurš dzīvoja grāmatās. Es tās patērēju lielos daudzumos – ne tikai pasaules literatūras šedevrus, bet arī filozofijas un vēstures grāmatas –, taču pirms 1945. gada nebiju lasījis nevienu Marksa darbu. Ne mājās, un es uzaugu pārticīgā ģimenē, ne arī skolā, kur mācījās augstākās vidusskolas vecāku bērni, nebija neviena, kas būtu varējis man iedot kādu Marksa darbu. Taču gadu vai divus vēlāk es jau varēju sevi saukt par pārliecinātu marksistu.

Kas izraisīja šo straujo pārmaiņu un kas mani tik ļoti piesaistīja Marksā?

Mani jūtīgie pubertātes gadi sakrīta ar laiku, kad tika pieņemti ebrejus diskriminējoši likumi un notika pazemojošas vajāšanas: tas nozīmēja slēpšanos, bēgšanu un bailes. Drīz pēc Budapeštas aplenkuma beigām uzzināju, ka mans tēvs ir aizvests uz Aušvici un tur

nogalināts, bet mans vecākais brālis neatgriezās no darba dienesta. Es jau pietiekami labi zināju vēsturi, lai saprastu, ka Hitlera režīms un tā ungāru sabiedrotie bija uzspieduši mūsu zemei karu un genocīdu. Dibinājās jaunas partijas, un es drīz vien kļuva par komunistiskās partijas atbalstītāju. Galvenais šī mana soļa iemesls bija tas, ka komunisti bija vienīgā partija, kas gadu desmitiem, pakļaujot sevi vajāšanām, bija pretojusies Horti režīmam – tam pašam režīmam, kas kļuva par Hitlera sabiedrotajiem un vēlāk ieviesa nacistisku pārvaldi. Mana vieta bija starp viņiem. Tāpēc es viņiem piebiedrojos – nevis tāpēc, ka mani būtu piesaistījuši viņu sociālistiskā sabiedrības pārveides programma, par ko es tolaik neko daudz nezinaju un par ko komunisti arī neko daudz nerunāja.

Apmeklējot komunistu vadītās jauniešu kustības sanāksmes, es sāku lasīt partijas brošūras. Partijas ideoloģija likās simpātiska un sociālistu idejas – pārliecinošas.

Tas mani aizveda pie Marksa – nepilnu gadu pēc Ungārijas atbrīvošanas no vāciešiem.

¹ Mana autobiogrāfija pirmoreiz iznāca ungāru valodā 2005. gadā.

18 gadu vecumā pirmo reizi manās rokās nonāca "Kapitāls" (vācu valodā, jo ungāriski tas vēl nebija iztulkots), un es kopā ar savu labāko draugu to lasīju rindu pa rindai, pamatīgi iedziļinoties tekstā un to rūpīgi konspektējot.

Šeit uz brīdi apstāšos un paskaidrošu notikumu secību. Lai arī es biju jauns grāmatu tārps, pirmais impulss pievērsties Marksam man nenāca no intelektuālas pieredzes. Pirmā bija politiskā pieredze, iekļaušanās komunistiskās partijas darbībā, un tikai pēc tam nāca Marksa grāmatu ietekme. Mans ceļš uz marksismu nesākās ar interesi par dažādām ekonomikas un filozofijas skolām un strāvojumiem, kas būtu noslēdzies ar izvēli par labu Marksam. Tas sākās ar brīdi, kad es no vairākām tā laika kustībām un ideoloģijām izvēlējos komunistisko partiju, un tikai pēc tam partija ielika Marksa darbus man rokās.

Es varētu uzskaitīt daudzas "Kapitāla" iezīmes, kas atstāja uz mani spēcīgu iespaidu, taču no šī garā saraksta izcelšu tikai dažas.

Lasot "Kapitālu", mani arvien vairāk apbūra Marksa dzelžainā loģika, viņa nospriegotā argumentācija un domas izvedums, jēdzienu precizitāte. Es jau agrāk biju attīstījis sevi īpašību, ko vecāki un kolēģi ironiski sauca par "kārtības māniju". Man ir grūti samierināties ar netīrību un avantūrismu, gan strādājot pie rakstiem, gan lasot lekcijas, un pat brīvā sarunā. Markss mani uzreiz savaldzināja ar tīro, pārskatāmo struktūru un jēdzienu skaidrību. Daudzus gadus vēlāk es iepazīnos ar darbiem, kuros dažas Marksa lielas intelektuālās struktūras bija pārtulkotas matemātikas valodā. Ungāru ekonomists Brodi (1970. gadā) un japāņu ekonomists Morišima (1973. gadā) izmantoja izlietoto resursu un iegūto rezultātu (*input/output*) modeļus, lai izteiktu Marksa atražošanas teoriju. Amerikāņu ekonomists Roumers (1986. gadā) izmantoja parastos mikroekonomikas instrumentus, lai pārfrāzētu Marksa politisko ekonomiku. Striktas matemātiskās valodas lietošana viņiem krietni atvieglāja modeļu izstrādi, jo oriģinālmateriāls (proti, atražošanas teorija) jau bija izteikts loģiskā kārtībā ar precīzām definīcijām.

Uz mani atstāja iespaidu vēl kaut kas, ja ne pirmajā lasīšanas reizē, tad vēlāk, kad lasīju studēju dažādu marksistu darbus. Man radās iespaids, ka marksistu rokās ir atslēga, kas der jebkurām durvīm. Viņiem bija analītisks aparāts un konceptuāls ietvars ar universālu izskaidrošanas spēku. Lai kāds arī būtu vēstures notikums, ekonomiskā problēma vai teātra izrāde, marksistu rokās bija instruments, ar kuru veikt analīzi. Tas piešķīra marksīstam pārākuma apziņu. Var būt, ka X.Y.

pārzināja kapitālisma agrīno stadiju pamatīgāk, jo bija to studējis daudzus gadus, bet viņš nebija marksīsts, savukārt es biju, un tāpēc mana izpratne par šo vēstures periodu bija pārāka par viņējo. Var būt, ka kritiķis N.N. bija pārliecinātāks par savu literāro gaumi un lielāks speciālists teātra mākslā, bet viņš nebija marksīsts, savukārt es biju, un tāpēc es spēju labāk par viņu saskatīt lugas patiesās vērtības un trūkumus.

Jauni intelektuāļi alkst pēc kāda veida vispārēja pasaules izskaidrojuma. Daži šādu visaptverošu izskaidrojumu atrod ticībā Dievam, varbūt kādā reliģijā. Daudzi ekonomisti un citi sociālie zinātnieki ar mūsdienu izglītību meklē visu cilvēka darbību izskaidrojumu racionālas izvēles teorijā. Šis spēcīgās alkas pēc universāla izskaidrojoša instrumenta manā gadījumā apmierināja marksisms. Es nerunāju par nenozīmīgiem diletantiem, bet gan par tādiem pasaulslaveniem ungāru domātājiem kā filozofs Ģerģs Lukācs (*György Lukács*) un ekonomists Jenē Varga (*Jenő Varga*). Es jutu – jo dziļāk studēju Marksu un viņa dižos sekotājus, jo drošāk spēšu operēt ar šo atslēgu visām problēmām.

Trešā lieta, ko pieminēšu, – bet ne trešā pēc nozīmes, jo tā darbojās kopā ar divām iepriekšējām, – bija Marksa kaislīgā nostāšanās visu apspiesto un paverdzināto pusē. Liktenim labpatikas, ka 1944. gadā, kara pēdējā gadā, es zaudēju savu vidusskiras mājokļa čerto drošību. Pāris mēnešus vēlāk es jau strādāju smagu fizisku darbu ķieģeļu fabrikā. Citi strādnieki šo kalsno, bet strādīgo jaunekli uzņēma savā vidū draudzīgi. Es redzēju, kā viņi dzīvo, un gribot negribot nācās salīdzināt plašo, eleganto dzīvokli, kādā es biju uzaudzis, ar viņu šaurajiem mitekļiem un ēdiena pārpilnību mūsu mājās ar viņu trūcīgo pārtiku. Mani pamodās solidaritātes jūtas, kuras neesmu zaudējis arī tagad. "Kapitāls" bija tik satricinoša lasāmviela arī tādēļ, ka auksta ekonomiskā analīze tajā nebija atraujama no silta cilvēciskuma un naida pret ekspluatāciju.

... un kas lika man viņā vilties

No pēckara gadiem es nedaudz pārleķšu uz priekšu. Ar laiku es Marksa un viņa sekotāju mācību sevi uzsūcu arvien vairāk – līdz 1953. gadam, kad nomira Staļins, un līdz visam, kas notika pēc tam un kas iezīmēja pagrieziena punktu komunistiskās partijas darbībā un Ungārijas valsts dzīvē. Tas iezīmēja pagrieziena punktu arī manā domāšanā.

Arī šoreiz šī pārmaiņa nenotika intelektuālā

plāksnē, kā tas, iespējams, būtu varējis notikt, lasot Marksa kritiķu darbus. Mana pārlicība, ka Markss ir kļūcījies fundamentālas lietās, nenāca no grāmatu vai laikrakstu lasīšanas. Mani pārlicināja kaut kas pavisam cits – nevis *domāšanas* sistēma, ko līdz šim biju tik apzinīgi veidojis, bet *ticība*. Es satiku vecāku kolēģi, ilggadēju komunistu, kurš bija piedzīvojis apcietināšanu un spīdzināšanu, lai arī nebija pastrādājis nekādu noziegumu. Līdz tam nezināju, ka slepenie dienesti nodarbojās ar nepatiesu liecību izpīšanu un spīdzināšanu – komunisma vārdā, pēc partijas augstāko vadītāju pavēles. Šī atklāsme sagrāva manas marksistiskās pārlicības *morālo* pamatu. Ja šādas lietas tiek darītas komunisma vārdā, tad kaut kas tajā ir sapuvis.

Atskatoties atpakaļ, redzu, ka biju attīstījis sevi tādu kā aizsargmehānismu vēl pirms lielajām pārmaiņām. Es ticēju komunisma idejām ne vien ar prātu, bet arī ar sirdi un dvēseli un biju uzcēlis sienu, lai pasargātu sevi no marksismam un sociālisma mācībai svešām idejām. Ja arī manās rokās būtu nonākusi kāda Marksa kritiķa grāmata, es būtu to noraidījis kā aizspriedumaina ienaidnieka uzbrukumu. Es jutu, ka man nav nepieciešams samērot man pieņemamās idejas ar pretējām. Šis prāta stāvoklis, starp citu, ir raksturīgs ne tikai komunistiem. To var ieraudzīt visos, kuri kaut kam tic fanātiski. Inkvizīcijas tiesnesis, teroristu grupas funkcionārs, kurš izriko spridzinātājus pašnāvniekus, evaņģēlists, fundamentālistu sludinātājs vai harismātisks politiķis – tie visi var būt izglītoti, inteligenti cilvēki ar augstām intelektuālām spējām, taču tajā pašā laikā kurli pret viņu fanātiskajai ticībai pretējiem uzskatiem. Šādus cilvēkus nav iespējams pārlicināt ar vēsiem, racionāliem argumentiem, kamēr ticības morālie balsti viņos ir stipri.

Kad *ētiskie* pamati zem manām kājām sāka brukt, pēkšņi atvērās vārti, pa kuriem gāzās iekšā kritiskas idejas. Atkal uz brīdi apstāšos, jo gribētu norādīt uz mācību, ko satur mans stāsts. Arī šoreiz kaut kas bija noticis pirms mana intelektuālā pagrieziena punkta. Taču šoreiz tas bija morālas, nevis politiskas dabas notikums. Kolidz vārti bija vaļā, es biju atvērts argumentiem. Soli pa solim es pārskatīju savas agrākās marksistiskās idejas un metodes caur kritikas prizmu, ko tagad biju atzinis. Jaunās idejas tika uzklausītas, un pēkšņi es kļuvu kritisks pret marksismu arī intelektuālajā plāksnē. Sāku pievērsties problēmām, kuras pirms tam biju ignorējis, lai arī tās allaž bija palikušas kaut kur manas domāšanas perifērijā.

Tajā laikā es strādāju par žurnālistu un rakstīju par ekonomikas jautājumiem. Bieži saskāros ar dažādām neiecēdībām – izšķērdību, disciplīnas trūkumu, zemu kvalitāti un iztrūkumu simtiem dažādos veidos. Šo gadījumu analizē Marksa politiskā ekonomika man palīdzēt nevarēja. Kas tā par ekonomikas teoriju, kura nevar pateikt neko būtisku par acīmredzamām ekonomiskām problēmām? Nelaime bija nevis tajā, ka tā dotu nepareizas atbildes, bet gan tajā, ka tā šos jautājumus neaplūkoja vispār. Es sāku nopietni studēt citas ekonomikas teorijas un jutu, ka manā priekšā paveras jauna pasaule. Labāk vai sliktāk, bet šīs teorijas runāja par tām ekonomikas problēmām, ko es redzēju sev apkārt. Lai arī dažus jautājumus tās aplūkoja tikai kapitālistiskās ekonomikas kategorijās, tās regulāri pievērsās arī *universālām* problēmām (piemēram, darba efektivitātei, ražošanas un vajadzības aspektiem, attiecībām starp piedāvājumu un pieprasījumu), kas sociālisma ekonomiskajos apstākļos bija ne mazāk svarīgas kā kapitālismā.

Mani radās šaubas arī par Marksa un viņa sekotāju teorētiskajiem spriedumiem. Minēšu tikai vienu piemēru. Markss bieži atkārtu savus secinājumus par nabadzības uzkrāšanos. "Kapitāla" nodaļā "Kapitālistiskās uzkrāšanās vispārējais likums" viņš apgalvo: "Bagātības uzkrāšana vienā polā ir vienlaikus nabadzības, darba moku, verdzības, analfabētisma, brutalitātes un morālas degradācijas uzkrāšana pretējā polā..." ("Kapitāls", 1. sējums). Marksa sekotāji (un tas nav konfliktā ar iepriekš teikto) bieži runā par strādnieku šķīras relatīvo vai absolūto grūšanu nabadzībā. Gan virspusēji ceļojuma iespaidi ārzemju braucienos, gan statistikas dati mums saka, ka no sava darba augļiem dzīvojošo cilvēku dzīves līmenis attīstītajās kapitalisma valstīs pēdējā gadsimta laikā ir ļoti stipri cēlies. (Tas, protams, nenozīmē, ka nabadzība būtu izzudusi pavisam.) Un tas nav vis mazs pārpratums, ko varētu viegli nogludināt. Proletariāta nabadzības padziļināšanās prognozei ir fundamentāla nozīme tajā, pie kādiem gala secinājumiem nonāk marksistiskā analīze. Ja tā būtu taisnība, ka nabadzība nemitīgi pieaug, miljoniem cilvēku jau sen būtu dūsmās aizmēzuši kapitalismu vēstures mēslainē.

Pavadoot studijās vairākus gadus, manas zināšanas par marksisma mācības kritiķu arvien padziļinājās. Marksistiskajai ekonomikas teorijai būtiskas tēzes cita pēc citas kļuva man nepieņemamas. Turpinot studēt šos jautājumus, es iepazīnos ar cenu, algu, izmaksu un peļņas kustību

teorijām, kuras pārliecināja mani arvien vairāk, tā ka beigu beigās atmetu arī Marksa darba vērtības teoriju.²

Intelektuālā atbildība par sociālistisko sistēmu

Atgriezīsimies pie laika īsi pirms 1956. gada Ungārijas revolūcijas. Ap 50. gadu vidu es no naīva sociālisma celšanas entuziasta biju kļuvis par radikālu sistēmas kritiķi.

Ne visi manas paaudzes cilvēki piedzīvoja tādu pašu intelektuālo pārvērtību. Daži noraidīja veco pieeju uzreiz, citi to atmeta soli pa solim, aizstāvēd katru ideoloģisko fragmentu no iznīcināšanas. Daži sāka pārskatīt savas idejas jau agri, citi šo pārskatīšanu novilcināja gadu desmitiem. Bet beigās mūsu kopīgi pārdzīvotā vēsturiskā drāma izraisīja intelektuālu transformāciju visos šai inteliģences grupai piederīgajos. Viens notikums, kas satricināja tos, kuri bija sākuši kā marksisti un komunisti, bija 1956. gada Ungārijas revolūcija un tās vardarbīgā apspiešana. Otrs notikums bija 1968. gada Prāgas pavasaris un tā apslāpēšana. Tad nāca "Solidaritātes" kustības uzplūdi Polijā un tiem sekojošie aresti un ārkārtas stāvoklis. Pat tie, kuri centās saglabāt katru sava pasaules uzskata fragmentu, pārdzīvoja arvien stiprākas šaubas. Mums nelika miera viens no 21. gadsimta galvenajiem jautājumiem: kas tā īsti bija par sistēmu, ko mēs pazinām ar nosaukumu "reālais sociālisms"? Vai tā neizbēgami ietvēra visas tās ciešanas, ko bijām pārdzīvojuši, – no bada līdz tehniskai atpalicībai un hroniskam deficitam, no domas brīvības aizlieguma līdz brutālam policijas teroram un gulagam? Vai arī visu šo rūgto pieredzi bija izraisījusi vien krimināli slikta sociālisma ideju īstenošana praksē, kurai nebija nekā kopīga ar Marksu, viņa teoriju un viņa piedāvāto darbības plānu?

Citiem vārdiem sakot, vai Markss bija atbildīgs par to, kas bija noticis Ļeņina, Staļina, Hruščova un Brežņeva Padomju Savienībā, Mao Dzeduna Ķīnā un citās viņa skolnieku pārvaldītajās komunistiskajās valstīs?

Daudzi prātā pārcilāja domu, ko Kārlis Markss būtu darījis, ja viņš – tas pats vīrs, ar to pašu miesu un dvēseli – būtu dzīvojis nevis savā laikā, bet 20. gadsimtā, teiksim, Budapeštā. Viņš,

iespējams, būtu sācis kā komunisti, bet viņa dumpīgais gars drīz vien būtu licis viņam pievienoties komunistiskā režīma pretiniekiem. 50. gados viņu būtu varējuši aizsūtīt uz koncentrācijas nometni, un, ja viņš paliktu dzīvs, viņš būtu varējis piedalīties intelektuālajās debatēs, kas notika pirms 1956. gada revolūcijas. Viņš būtu piebiedrojis revolucionāriem un, ja viņam izdotos izvairīties no pēcrevolūcijas arestiem, būtu publicējis samizdata formātā dzelīgas kritikas pilnus rakstus pret padomju tipa ekonomiku. Tas ir aizraujošs domas gājiens – attaisnot cilvēku Marksu un viņam piemītošo kritisko garu, apbrīnot viņa drosmi un uzticību principiem. Bet tas apiet patiesi būtisko jautājumu, kas tika uzdots pirms tam: kāda ir saistība starp Marksa teorētiskajām idejām un sociālistiskās sistēmas vēsturisko realitāti? Es mēģināju jau uzreiz sniegt īsu atbildi: sociālistiskā sistēma (nevis kaut kāda jauka utopija, bet reāla sistēma, ko esmu piedzīvojis uz savas ādas) patiešām īstenoja Marksa plānu.

Es zinu, ka šis skarba apgalvojums daudzus sarūgtinās. Bet es atkārtoju – manā ieskatā šis apgalvojums ir paties, un to apliecina vēstures fakti: tas, kas radās pēc 1917. gada un pastāvēja līdz 1989. gadam, savos pamatos bija Marksa idejas – proti, idejas par sociālistisko sistēmu, kas nāks kapitālisma vietā, – realizācija.

Marksa domas kodols ir šāds: ipašuma attiecības kapitālismā balstās uz privātipašumu. Likvidēt kapitālismu nozīmē nodot ražošanas līdzekļus sabiedrības ipašumā. Kamēr dominē privātipašums, cilvēku sadarbību, preču apmaiņu un ražošanas spēku sadalījumu regulē tirgus. Bet tirgus ir slikts regulētājs, neredzams un anarhistisks. Sabiedrības ipašumtiesības ļaus ražošanas spēku sadalījumam un, galu galā, arī cilvēka darbam kļūt caurskatāmam un plānveidīgam.

Sniegšu pāris citātu, lai parādītu, ka šis ir Marksa paša, nevis viņa sekotāju idejas, kuri varētu būt tās atšķaidījuši vai pārpratuši. Vispirms citāts no "Kapitāla": "Kapitāla monopols kļūst par tā ražošanas veida važām, kas izaudzis kopā ar to un zem tā [...] Šis kapitālistiskā privātipašuma stunda. Ekspropriatorus ekspropriē." (1. sējums) Un vēl viens svarīgs Marksa izteikums, kas atrodams viņa darbā "Pilsonu karš Francijā": "... pastāvīgā anarhija un periodiskās konvulsijas, kas liecina par kapitālistiskās ražošanas nolemtību." Tajā pašā rindkopā var atrast arī bieži pieminēto "kopējo plānu": "... apvienotām kooperatīvām sabiedrībām ir jāregulē nacionālā ražošana pēc kopējā plāna, tādējādi ņemot to savā kontrolē..."

2 Šādu pozīciju, starp citu, ieņem ne tikai tie, kuri nekad nav izjūtuši Marksa ietekmi. To ieņem arī vairākums tā saucamā "analītiskā marksisma" pārstāvju, kuri atbilsta lielāko daļu Marksa sociālās teorijas un filozofijas elementu.

Tagad salīdzināsim šīs teoretiskās nostādnes ar sociālistisko realitāti Padomju Savienībā un citās komunistiskajās valstīs. Reālās sistēmas divas nozīmīgākās iezīmes ir tieši tādas, kādas Markss ierosināja:

1. Tā gandrīz pilnībā iznīcināja privātās īpašuma tiesības uz ražošanas līdzekļiem (lai arī šur tur saglabājās kaut kādas nožēlojamas tā atliekas), un tā vietā par dominējošo kļuva sabiedriskais īpašums – galvenokārt valsts īpašuma formā.

2. Tā gandrīz pilnībā iznīcināja tirgus regulētāj-funkciju (lai arī atliekas saglabājās ekonomikas melnajās un pelēkajās zonās), un tā vietā par dominējošo kļuva centralizēta plānošana, birokrātiskā regulēšana un administratīvi komandējošā ekonomika.

Es te neesmu uz labu laimi paķēris kaut kādus divus otršķirīgus sociālistiskās sistēmas aspektus. Tās ir šīs ekonomiskās sistēmas divas *pamat-iezīmes*.

Debatējot par šīm lietām ar dogmatiskiem marksistiem, viena no viņu parastajām atbildēm bija tāda, ka Staļina vai Mao režīmi tikai izmantojuši Marksa vārdu kā maldinošu simbolu, kā “svēto patronu”, taču īstenībā Marksam ar viņiem nav bijis nekā kopīga. Es tikko mēģināju atspēkot šo argumentu ar Marksa un Engelsa citātiem. Šiem režīmiem bija visas tiesības piesaukt Marksa vārdu, jo tie īstenoja lielo vēsturisko uzdevumu, ko viņš bija formulējis.

(Iekavās piebilde, ka šī ideja par Marksu kā “svēto patronu”, kura attēls tika izkārtis politiskās ceremonijās, attiecas uz mūsdienu Ķīnas

Komunistisko partiju, kura slēpj savu reālo politiku. Piesaucot Marksu, Ķīnas Komunistiskā partija sludina aplamu ideoloģiju. Sistēma, ko tā kontrolē, pēc savas dabas ir kapitālistiska, jo dominējošā īpašuma forma ir privātīpašums un galvenais regulējošais mehānisms ir tirgus. Tātad tur pēdējos 10 vai 20 gados ir izdarīts tieši pretējais tam, ko savā programmā deklarēja Markss un kas agrāk tika īstenots Ķīnā un citās sociālistiskajās valstīs.)

Stūrgalvīgiem Marksa mācības aizstāvjiem nepatīk konfrontācija ar tiešo apgalvojumu, ka Krievijas boļševiku partija un tās sekotāji citās valstīs īstenoja praksē Marksa sabiedrības pārveides plānu. Esmu to pieredzējis vairākkārt. Vairākas ASV universitātēs esmu satīcis gudrus un ieinteresētus studentus, kuri sauca sevi par “radikāliem ekonomistiem”. Viņi aizrautīgi lasīja un studēja darbus, kurus uzskatīja par politiski pieņemamiem. Viņi bija gatavi atzīt un studēt arī vadošās ekonomikas teorijas un metodes, bet nicinoši atteicās no Padomju Savienības un Austrumeiropas komunistiskās ekonomikas studēšanas. Par to viņiem nebija ne mazākās intereses, vai varbūt pareizāk būtu teikt – tā viņiem riebās kā kaut kas tāds, kam nav ne mazākā sakara ar Marksa idejām, kuras viņi cienīja un akceptēja. Manā skatījumā viņi, līdzīgi strausiem, slēpa galvu smiltīs.

Ar šādu attieksmi man ir nācies saskarties ne tikai studentu vidū. Pavisam nesen, lasot no aizspriedumiem brīvu, augsti kvalificētu Marksa teoriju interpretētāju darbus, es pārsteigts atklāju, ka

Brīvais laiks

Bet ne tuvāk bedrītei

1940. gadā, sākoties kaujai par Lielbritāniju, *Luftwaffe* aviācijas bumba trāpīja arī Ričmondas Golfa kluba (Sari grāfiste) palīgēkai. Sakarā ar jaunajiem kara laika apstākļiem kluba sekretārs izstrādāja sarakstu ar septiņiem kluba pagaidu noteikumiem:

1. Spēlētāji tiek lūgti savākt bumbu un šrapneļu šķembas, lai novērstu iespējamus bojājumus zāles irdināšanas mašīnām.
2. Ja sacensību laikā sākas apšaude vai bombardēšana, spēlētāji drīkst meklēt patvērumu bez soda par spēles pārtraukšanu.
3. Identificētu aizkavētās darbības bumbu atrašanās vietas

ir iezīmētas ar sarkaniem karodziņiem saprātīgā, taču ne garantēti drošā attālumā no tām.

4. Šrapneļu un bumbu šķembas, kas atrodas zālienā vai smilšu bunkuros nūjas attālumā no bumbiņas, var tikt aizvāktas bez soda, un sods netiks piemērots arī gadījumā, ja, to darot, bumbiņa tiks netīšām izkustināta no vietas.

5. Bumbiņu, kas izkustināta ienaidnieka darbības rezultātā, drīkst novietot atpakaļ sākuma pozīcijā, bet, ja tā pazaudēta vai iznīcināta, tās vietā var nomest jaunu bumbiņu, bet ne tuvāk bedrītei.

6. Bumbiņu, kas ierīpojusi šaviņa izrautā bedrē, bez soda drīkst izcelt no tās un nomest zālienā, bet ne tuvāk bedrītei un saglabājot sākotnējo līniju līdz bedrītei.

7. Spēlētājs, kura sitienu iztraucējis vienlaicīgs bumbas sprādziens, drīkst atkārtot sitienu no tās pašas izsitienu vietas, pieskaitot vienu soda sitienu. (R)

pat labākie no viņiem atturas salīdzināt Marksa socialistisko programmu ar Padomju Savienības, pirmsreformu Ķīnas vai Austrumeiropas komunistisko valstu vēstures pieredzi. Tādi vārdi kā Ļeņins un Staļins netiek pat pieminēti.

Manā skatījumā intelektuāls un politisks godīgums prasa, lai mēs attiektos pret šo jautājumu apzīnīgi: kas Marksa idejām ir kopīgs ar vēsturiski realizēto socialistisko sistēmu? Kas Marksam ir kopīgs ar Ļeņinu un Staļinu? Es uz šo jautājumu esmu sniedzis tiešu atbildi. To ir iespējams apstrīdēt, bet diez vai šo jautājumu var noraidīt kā nebūtisku.

Ekonomika, kurā ir iznīcināta privātā iniciatīva un tīrgus regulācija, ir pakļauta administratīvās regulēšanas mehānismam, kur disciplina un instrukcijas administratīvi tiek uzspiestas no augšas. Socialistiskā sistēma nevar funkcionēt bez represijām. Apstādiniet represīvo mašīnēriju, un agri vai vēlu sistēma sabruks. Tas notika Padomju Savienībā, un, kad tā sāka brukt, tas pats notika arī Austrumeiropas valstīs.

Tas sakrīt ar Marksa uzskatiem par diktatūru un demokrātiju. Viņš pats droši vien būtu izjutis šausmas, redzot, kas notika Čekas vai Sibīrijas soda nometņu spīdzināšanas kambaros. Bet, tā kā viņiem bija jāizsakās tikai uz papīra, Markss un Engells nicināja tukšu, formālu buržuāzisko konstitucionalismu, parlamentārismu, demokrātiju un aicināja uz proletārisko diktatūru.

Es nesen pārlasīju slaveno Kautska un Ļeņina diskusiju: Kautska grāmatu "Proletariāta diktatūra" (1918) un Ļeņina atbildi "Proletariāta diktatūra un renegāts Kautskis" (1918). Kautskis raksta ieturētā, objektīvā tonī. Viņš stingri atbalsta sociālisma idejas, bet paliek uzticīgs parlamentārai demokrātijai. Viņu satrauc tas, ka proletariāta intereses varētu kļūt par ieganstu vairākuma gribas apspiešanai un varas ļaunprātīgai izmantošanai, atstājot mazākumu bez aizsardzības. Ļeņins liek lietā sarkastiski izsmējīgu un nicinošu toni, lai sakautu katru Kautska argumentu. Tomēr ar šodienas acīm mēs redzam, ka vienas no Kautska bažām izrādījās pamatotas. Viņam, nevis Ļeņinam bija taisnība – ar vienu būtisku izņēmumu: Marksa un Engelsa uzskatu interpretāciju. Šajā jautājumā Ļeņins, nevis Kautskis ņem talkā pārliccinošus citātus no abu lielo praviešu darbiem. Viņš atgādina Marksa labi zināmos vārdus: "... strādnieki buržuāzijas diktatūru aizstāj ar savu revolucionāro diktatūru". Viņš citē Engellsu: "Uzvarētāji nevēlas, lai viņu cīņa izrādītos veltīga, viņiem ir jānotur sava uzvara ar teroru un šausmām, ko viņu ieroči iedveš reakcionāros." Un te vēl viens Engelsa

citāts, kuru Ļeņins met sejā Kautskim: "Valsts nav nekas cits kā mašīna vienas šķiras rokās citas šķiras apspiešanai, un uz demokrātisku republiku tas attiecas ne mazākā mērā kā uz monarhiju."

Kautskis nevar piedāvāt citātus no Marksa savu argumentu aizstāvēšanai. Arī viņš citē Marksu par proletariāta revolucionāro diktatūru, bet ir spiests pievienot šo rūgto piebildi: "Dienmēl Markss nav izskaidrojies precīzāk, kādai viņa ieskatā šai diktatūrai vajadzētu būt." Ne Kautska, ne kāda mūsdienu objektīva, Marksam simpātizējoša pētnieka darbā es neesmu atradis Marksa citātu, kurā viņš, lai cik lielisks politikas analītiķis būtu, izsmeloši runātu par politisko valdību, valsti vai attiecībām starp apspiešanu un brīvību, nopietni aplūkotu attiecības starp demokrātiskām institūcijām un cilvēktiesībām vai analizētu diktatūras riskus. Markss vienkārši ignorē *problēmu* kā tādu, visu cilvēktiesību un brīvību institucionālās aizsardzības problemātiku kopumā. Šo ignorējošo attieksmi pārmantoja Ļeņins un citi viņa uzticīgie sekotāji.

Apgalvojums, ka demokrātija nav nekas cits kā buržuāzijas diktatūra – kas ar revolucionāriem līdzekļiem jānomaina pret citu diktatūru –, izdzēš stingrās atšķirības, kādas pastāv starp demokrātiju un diktatūru. Tikai pēc Hitlera nākšanas pie varas Rietumu komunisti saprata, ka "formāla", "buržuāziska" demokrātija, parlamentārisms, *Rechtsstaat*, tiesiskums nebija tukšas ilūzijas, bet ne ar ko citu neaizstājamās vērtības, jo nodrošina institucionālu aizsardzību cilvēkiem, kuri vēlas runāt un rakstīt, tai skaitā valdības kritiķiem, radikālajiem sabiedrības reformatoriem un pat cilvēkiem, kas cieš no intelektuāla ķildīguma, kāds savulaik bija arī Markss.

Iespējams, ka Marksa laikā atšķirību meklēšana starp demokrātiju un diktatūru, buržuāzisko un proletariāta diktatūru vēl izskatījās pēc tīras vārdu kaujas. Bet, atskatoties atpakaļ no šodienas skatpunkta, kad ir pārdzīvots Staļins, Mao, Rākoši un citi tirāni, šie jēdzieni iegūst pavisam citu nozīmi. Šķiet, ka Marksa nevēriba pret demokrātiju nolīdzināja laukumu, uz kura tika uzcelta Ļeņina/Staļina/Mao tirānija, paralizējot viņa sekotājos vēlmi pretoties represijām.

Vārds "atbildība" šeit, protams, netiek lietots krimināltiesību nozīmē. Nepareizu ideju sludināšana nav noziegums. Jautājums nav arī par morālo atbildību. Markss nepārkāpa ētisko imperatīvu, sludinot privātpašuma un tīrgus likvidēšanu vai neatzīstot parlamentārās demokrātijas vai tiesiskas valsts nozīmi cilvēktiesību aizsardzībā.

Es runāju tikai par intelektuālo atbildību. Ja es izsaku kādu ideju, kas mudina cilvēkus uz aktīvu sociālu rīcību, es nesu atbildību kopā ar visiem tiem, kas veic šo rīcību, un nesu atbildību arī par šīs rīcības sekām. Jo ietekmīgāki mani vārdi, jo lielāka mana atbildība. Un nevienam nekad nav bijusi lielāka ietekme kā Kārlim Marksam, viņa idejām un darbības programmai.

Kas paliek pāri no Marksa mācības

Līdz ar sociālisma iekārtas sabrukumu intelektuālajās aprindās visā pasaulē diezgan populārs kļuva uzskats, ka Marksa idejas ir zudušas uz visiem laikiem. Skat, pati vēsture tās ir atspēkojusi! Ne reizi vien man ir nācies sastapties ar pretencioziem rakstiem un vīzdegunīgām piezīmēm par to, ka Markss ir pagātnē, izgājis no modes un nevienam vairs neinteresē.

Taču laiki mainās. Kā minēju ievadā, mūsdienās, vētrinās ekonomiskās krīzes laikā, atsaukšanās uz Marksu atkal ir modē.

Neviena no šīm galējām attieksmēm nav pamatota. Marksa darbi ir neizdzēšami ierakstījusi viņa vārdu politikas un ideju vēsturē, taču dažas viņa domas joprojām ir aktuālas un palīdz izprast mūsdienu pasauli. Pie tā es drīzumā atgriezīšos, bet vispirms pateikšu dažus vārdus par Marksa jaunāko renesansi. Markss pavisam noteikti ir izteicis biežus pareģojumus par kapitālisma pašdestruktīvo darbību un to, ka tā novedīs līdz fatālai krīzei un sabrukumam. Pat no tiem pētniekiem, kuri ciena Marksa idejas, vairākums saprot, ka argumentiem par vispārēju sabrukumu ir grūti izsekot, tie ir mīklaini vai gluži vienkārši kļūdaini.³

Es neaizraujos ar pareģojumiem; mana pieredze rāda tikai to, ka vēsturiskas pārmaiņas pasaulē bieži vien notiek negaidīti. Es nezīnu, kādas sabiedriskas organizācijas būs saglabājušās nākotnē. Varu teikt tikai to, ka līdz kapitālisma sabrukumam vēl būs jāpagaida un vēl jo vairāk līdz Marksa pareģotajai kapitālisma aizstāšanai ar sociālisma iekārtu. Manā skatījumā kapitālisma pamati ir pārāk stabili, lai tas notiktu. Un jebkurā gadījumā jautājumu izšķirs nevis pareģu duelis, bet gan nākotnes notikumi. Viss, ko šobrīd varam apgalvot, ir tas, ka kapitālisms,

3 Marksa idejas šajā jautājumā parasti tiek interpretētas tā, ka sarūkošais peļņas līmenis kādā brīdī sasniedz punktu, kad tas paralizē kapitālisma ražošanas sistēmu. Vairākums kritiķu min vēsturiskus faktus, kas noliedz gan teorētiskos principus, gan pašu tendenci. Es, starp citu, piekritu kritiķiem.

lai arī raustās spazmās, tomēr joprojām ir dzīvs. Dienas prese piedāvā politiķu un žurnālistu komentārus par Rietumu pasaules šķietamo "sovjetizāciju". Kā citādi izskaidrot faktu, ka dažas valdības neglābj grūtībās nonākušus uzņēmumus un bankas par brīvu, bet apmaiņā pieprasa īpašumtiesības? (Piebildīšu, ka tas kļūst par valsts īpašumu, kuru valdības vēlāk varēs no jauna privatizēt, ja vien kāda komunistu partija nenāks pie varas Savienotajās Valstīs vai Lielbritānijā un necentīsies par katru cenu ieviest padomju modeli.) Tie, kuri pļāpā par "sovjetizāciju" un sociālisma ieviešanu, izrāda savu nezināšanu ne tikai par Marksu, bet arī par Padomju Savienības vēsturi un sociālisma iekārtas patiesajām īpašībām.

Taču ir vērts izcelt dažus vērā ņemamus argumentus no "Kapitāla" 1. un 3. sējuma par kredīta periodisku pārmērīgu pieaugumu un tā krīzi izraisītajiem efektiem. Iespējams, viņš bija viens no pirmajiem, kas norādīja, ka kredīta pieaugums noved (lietojot marksisma terminoloģiju) pie pārprodukcijas, t.i., pie ražošanas apjomiem, kas pārsniedz reālo pieprasījumu, un pie pārmērīgās šīs pārmērīgās ražošanas kapacitātes. Šī paātrinātā attīstība turpinās līdz brīdim, kad aizdevumu ķēdīte pēkšņi pārtrūkst.⁴

Daži akadēmiski ekonomisti un praktizējoši finansisti pēdējos desmit vai divdesmit gados saprata, cik bīstams var izrādīties kredīta pieaugums, kļūdainie risku aprēķini un nepietiekama kredītsistēmu regulēšana, un pat piedāvāja risinājumus briesmu novēršanai, taču neviens viņos neklausījās. Šie vērīgjie brīdinājumi nāca nevis no marksistu aprindām un radikāliem kapitālisma pretiniekiem, bet gan no tiem, kuri ticēja kapitālismam, raizējās par to, kritizēja pastāvošo kredītesāšanas praksi, citiem vārdiem sakot, tie nāca no sistēmas *reformatoriem*.

Tagad atgriezīšos pie šīs esejas personiskajiem atskaites punktiem un pateikšu dažus vārdus par to, ko joprojām uzskatu par Marksa vērtīgākajām un noderīgākajām idejām. Viņa ģēnijs piedāvā neskaitāmas idejas un analītiskus instrumentus. Šajā nelielajā esejā esmu aplūkojis dažas viņa būtiskākās idejas un uzsveris, ka tās nepieņemu. Bet, ja drīkstu turpināt runāt savā vārdā, marksisms ir devis daudzus nozīmīgus

4 Markss nekad nav apkopojis savas idejas par atkārtotu krīzi. Iespējams, galvenais atsaucies punkts ir "Kapitāla" 3. sējuma 30. nodaļa, kurā īsi aprakstīta viņa izpratne par krīzi.

rīgas laiks

MARTS 2014

KOMENTĀRI 5

Dirty talk

Karīns Robrins

Kantoris numur viens

Ivars Ijābs

Ļaunprātīgā vēstures privatizācija

Kaspars Zellis

Nedzīvie argumenti

Ivars Neiders

Kosmiskās anakondas dāvesti

Artis Svece

EKONOMIKA

Ekonomists ir dīvains dzīvnieks 14

Ar ungāru ekonomistu Jānošu Kornai sarunājas

Arnis Rītups

Markss Austrumeiropas intelektuāja acīm 24

Jānošs Kornai

TERRITORĪJA

Slepkavības izrāde 32

Leons Taivāns par indonēziešu slepkavām

FIZIKA

Fizika – ko mēs zinām un ko nezinām 40

Stīvens Veinbergs

MĀKSLA

Meitene stāv pie loga ar vēstuli rokā 46

Ar mākslinieku Viktoru Pivovarovu Prāgā sarunājas

Uldis Tīrons

LITERATŪRA

Hoļins kolonnai līdzīgs 57

Viktors Pivovarovs

REFLEKSĪJA

Kāpēc? 60

Džeimss Vuds

INTERVIJA

Es ne par ko neatbildu 66

Ar režisoru Andreju Končalovski sarunājas

Arnis Rītups un Uldis Tīrons

Redaktora sleja 2

Īsumā par svarīgāko 4

Ekphrasis 73

RL tāsa 74

RL skatās 75

RL klausās 76

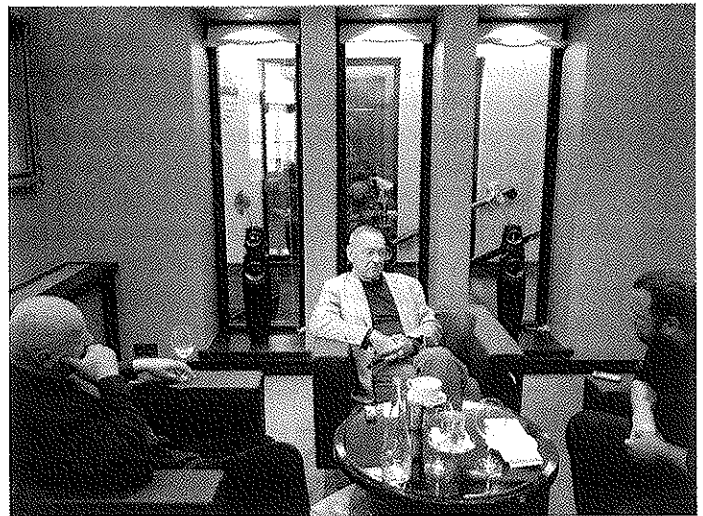
RL sērfo 77

Turpmāk 80

Andrejs Končalovskis: 66

Čehovs, būdams kādā pilsētā, vienmēr apmeklēja trīs vietas – baznīcu, kapsētu un publisko namu. Tas ļoti atsvaidzina...

Ansis Starks

Džeimsa Vuda kāpēc 60

Izdomātas dzīves smieklī skan ilgāk nekā nāves asiņainais klepus.

Viktors Pivovarovs: 46

Un es uzzīmēju skici, kurā lapsa stāv uz celma un skūpsta Staļinu uz lūpām. Es neko nesapratu.

Viktors Pivovarovs. No cikla "Dzīvoklis nr. 22", 1992